

ФІЛОСОФСЬКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ КАТЕГОРІЇ «ТОЛЕРАНТНІСТЬ» ТА ЇЇ РОЛЬ У МІЖКУЛЬТУРНІЙ КОМУНІКАЦІЇ

Н. В. Захарчук

кандидат педагогічних наук, доцент
Національний авіаційний університет, Київ, Україна
natalia_lets_talk@yahoo.com

У статті запропоновано порівняльний аналіз наукових доробків філософів, соціологів, політологів з проблем толерантності в процесі міжкультурних комунікативних відносин. Крім того виділено та охарактеризовано різні філософсько-соціологічні підходи до окресленої проблеми, зокрема, залежно від об'єкта дослідження, – діалогічний, комунікативний, динамічний і прагматичний (у філософській літературі), та три основні напрями досліджень толерантності під час взаємодії різних соціальних груп, у міжнародних і міжкультурних контактах (у соціологічній літературі). На основі систематизованих підходів до досліджуваного питання розглядається розуміння самого поняття «толрантності» у різних мовах, у нормативних документах, види толерантності («позитивна» – «негативна»), і разом із тим, пропонується власне розуміння цього терміна та окреслюються шляхи формування толерантного ставлення студентів до представників різних культур, етносів, рас, релігій тощо через введення в навчальний процес певних форм, методів та завдань культурно-комунікативного характеру.

Ключові слова: міжкультурна комунікативна взаємодія, ситуація розмаїття, толерантність, терпимість, «позитивна» та «негативна» толерантність.

PHILOSOPHICAL AND SOCIOLOGICAL ASPECTS OF TOLERANCE AND ITS ROLE IN THE PROCESS OF CROSS-CULTURAL COMMUNICATION

N. V. Zakharchuk

PhD in Pedagogics, Assistant professor
National Aviation University, Kyiv, Ukraine
natalia_lets_talk@yahoo.com

The paper proposes a comparative analysis of scientific works of philosophers, sociologists, political figures on the issues of tolerance in the process of intercultural communication relations. Also various philosophical and sociological approaches to the outlined problems, in particular, depending on the object of study – the dialogical, communicative, dynamic and pragmatic (in the philosophical literature), and three major research areas of tolerance during the interaction between different social groups, international and intercultural contacts (in the sociological literature) are identified and characterized. Basing on systematic approaches to the problem understanding of the concept of «tolerance» in different languages, regulations, types of tolerance («positive» – «negative») are discussed, and at the same time, author's own understanding of the term is offered and the ways to form students' tolerance to different cultures, ethnicities, races, religions, etc. are outlined due to the introduction of certain forms, methods and tasks of cultural and communicative nature in the educational process.

Keywords: cross-cultural communicative interaction, situation of diversity, tolerance, «positive» and «negative» tolerance.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Головною характерною рисою розвитку суспільства є прагнення людства до розширення взаємозв'язку та взаємопізнання різних країн, народів, народностей, їх культур. Виступаючи представниками власних культурних традицій, учасники міжкультурних контактів все частіше потрапляють до ситуацій, які можуть бути ускладнені впливом різних мовних бар'єрів, звичаїв, норм поведінки, етикету тощо. Беззаперечним багатством України є її розмаїття, представлене як і в ландшафтних формах, так і в культурній барвистості українського населення. Така культурна спадщина має свої переваги та недоліки. Виховання плюралізму думок, нових ідей, свіжих

поглядів на проблеми і способи їх розв'язання, право вибору у мистецтві, музиці, літературі, спорті, відмінні культурні традиції ми поправу відносимо до позитивних моментів етнічного, расового, соціально-економічного, політичного, мовного, релігійного розмаїття України. Недоліками ж стають упереджене ставлення до інших щодо віку, релігійних вірувань, раси, стану здоров'я. Нерідко це – пряма дорога до міжкультурних конфліктів.

Хоча, охарактеризована ситуація спонукає багатьох вчених до вивчення та дослідження проблем культурного багатства народів, умов успішної міжкультурної комунікації, серед яких, на нашу думку, головною є виховання толерантного ставлення представників такої взаємодії у кожній із вищезгаданих сфер діяльності, на сьогодні відкритим залишається питання про певну цілісність та систематизацію наукових досліджень щодо толерантності і її значення для міжкультурної комунікації у філософській та соціологічній літературі.

Тому *метою статті* є аналіз наукових доробків з окреслених питань, визначення відповідних філософсько-соціологічних підходів до проблеми толерантності в процесі міжкультурної комунікативної взаємодії; разом із тим важливо розглянути розуміння самого поняття толерантності та запропонувати шляхи формування толерантного ставлення до представників різних культур, етносів, рас, релігій тощо.

РЕЗУЛЬТАТИ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

Оскільки проблеми міжкультурної взаємодії у цілому, і толерантності як успішної її запоруки зокрема, мають глибокі філософські, соціологічні та психолого-педагогічні засади, що відображають їх історичний розвиток і становлення, то виникли загальнотеоретичні підходи до вивчення міжкультурної взаємодії. Дослідивши доробки відомих філософів щодо проблем співіснування та взаємодії особистостей, ми пропонуємо залежно від об'єкта дослідження окреслити наступні підходи до питання толерантності у міжкультурній комунікації [10]: *діалогічний* (М. Бахтін, В. Біблер, В. Саф'янов та ін.) [3; 4; 19], *комунікативний* (К. Апель, Ю. Хабермас, М. Хайдеггер, К. Ясперс та ін.) [26-29], *динамічний* (Л. Буєва, М. Каган, О. Потебня та ін.) [6; 12; 16] і *прагматичний* (П. Грайс, Дж. Остін, Дж. Серль та ін.) [8; 15].

Прибічники запропонованого нами *діалогічного підходу* в центр уваги переносять діалогічний характер міжкультурної взаємодії, що дозволяє розглядати формування толерантного ставлення як однієї з оптимальних умов для суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Тут чітко простежується діалогова сутність культури як форми спілкування (діалогу).

Велику цінність у цьому сенсі мають дослідження російського філософа М. Бахтіна, основоположника ідеї діалогу культур. Мислитель розуміє культуру як форму діалогу, взаємодію культур [3]. Виділяючи комунікативну інтенцію (установку на повідомлення) невід'ємною умовою виникнення діалогічних відносин, автор утверджує нереальність продуктивної міжкультурної комунікативної взаємодії за її відсутності. Разом із тим філософ вивчає комунікацію з боку всіх її учасників, уводячи в акт мовлення слухача та розуміючи особистість співрозмовника як ключову категорію філософії, що тим самим підіймає питання про взаєморозуміння між комунікантами, а через нього і терпимість та толерантне ставлення один до одного.

Продовжуючи дослідження проблеми «діалогу культур» у своїх роботах, російський філософ В. Біблер підкреслює, що мова має йти не просто про діалогічний характер міжкультурної комунікативної взаємодії, а про діалогічність самої істини, про розуміння іншої людини як взаєморозуміння «Я – ти», тобто особистостей, які належать до різних культур, мають різні поняття істини, краси, добра [4, 299]. Зважаючи на це, на перший план при підготовці до міжкультурної комунікації виходить формування толерантного відношення до партнерів у спілкуванні, саме культурологічна сторона взаємодії.

Так само В. Саф'янов вважає суттєвим зв'язок комунікації та моралі. Моральний чинник у міжкультурній взаємодії визначає вибір мотивів, цілей і засобів цієї діяльності. Комунікація, на його погляд, є формою буття людини, способом існування моралі, реалізацією міжособистісних відносин і взаємозв'язків, інтерперсональним діалогом [19].

Виділивши *комунікативний підхід у філософії*, ми керувалися тим, що його представниками комунікативна взаємодія розглядається як універсальна умова процесу пізнання. Таким чином, комунікація притаманна кожній людині, кожен хоче висловитися і бути почутим, а тому очікує толерантного ставлення до себе у відповідь. Виступаючи універсальною умовою існування людини, комунікація, а як результат і толерантне відношення, є запорукою свободи особистості. А в міжкультурній комунікації відбувається не лише взаємодія представників різних культур, але й різних особистостей, які сформовані під впливом цих культур, йде розвиток сутності комунікантів. Представник цього підходу, німецький філософ Ю. Хабермас вважає, що теоретична модель суспільства базується на теорії комунікативної дії: виникнення соціального порядку відображається як узгодження діяльності соціальних суб'єктів. За допомогою теорії комунікативної

дії йде спроба обґрунтувати теорію раціоналізації суспільства, і вона виступає засобом координації різних видів діяльності та взаємозв'язку людей у рамках соціального цілого [26].

Отже, на нашу думку, комунікативний підхід у філософії досліджує умови успішного співіснування, взаємодії людей. Головна увага переноситься на розробку моделей соціального життя, що ґрунтуються на комунікації в просторі свободи, відповідальності й терпимості.

Представники наступного запропонованого *динамічного підходу* у філософії вивчають міжкультурну комунікацію як один із видів людської діяльності, як процес, де в центрі культури – людина, суб'єкт культурно-творчої діяльності, творець і споживач культурних цінностей. На цьому рівні відбувається не лише формування толерантного відношення до співрозмовника, але й асиміляція учасниками елементів культури один одного, результатом чого є певний інтегративний продукт, спільна культура.

М. Каган, виділяючи комунікацію як одну з чотирьох видів діяльності, вважає, що людина входить у соціальне життя і «присвоює» певні комунікативні форми, визначені тією чи іншою культурою. Це впливає на комунікативну культуру: культура конкретна, тобто «багатогранно обумовлена особливостями культурного суб'єкта – історичними, етнічними, соціально-демографічними, вона, у свою чергу, обумовлює своєрідність форм спілкування за цими ж параметрами» [12, 140]. До таких особливостей М. С. Каган відносить мову як основний засіб спілкування людей, паралінгвістичні засоби, традиції, обряди, ритуали тощо. Це значною мірою ускладнює комунікацію між різними групами, соціумами, культурами, що вимагає оволодіння не лише мовою, але й певною додатковою інформацією, й насамперед, відповідним позитивним відношенням, відкритістю до всього нового [12].

Український філософ О. Потєбня також звертає увагу на взаємовідносини мови, нації і культури. Перша є проявом народного духу, а загальнолюдська культура як інтегративний продукт різних національних культур існує через їх взаємодію. Тому діалог культур створює можливості для асиміляції інокультурних елементів, саморозвитку світової культури, формуванню толерантності у представників цих культур по відношенню до співрозмовників [16]. Отже, в міжкультурній комунікації відбувається асиміляція учасниками елементів культури один одного, результатом чого є певний інтегративний продукт, спільна культура, що має враховуватись при підготовці студентів до міжкультурної комунікації, й формуванню у них толерантного ставлення у процесі інтеракції.

Виділення нами *прагматичного підходу* у філософській науці стало можливим завдяки тому, що мислителі, яких ми до нього віднесли, розглядають мову як спосіб життєдіяльності людини, вербалізації людського досвіду, акцентують увагу на прагматичних чинниках її використання, а толерантність розглядають як засіб для досягнення окресленої мети будь-якої взаємодії. Сама ж міжкультурна комунікація є діяльністю за допомогою мови для досягнення комунікативних і позакомунікативних цілей (П. Грайс, Дж. Остін, Дж. Серль).

Соціологічні дослідження толерантності у міжкультурній комунікації ми вважаємо доцільно розглядати, відштовхуючись від досліджень у напрямках вивчення способів комунікативної взаємодії, аналізу соціальної суті комунікації як наслідку закономірностей функціонування суспільства, взаємодії його членів, становлення й розвитку особи, організацій, суспільних інститутів. Таким чином, це дало нам змогу розглядати означену проблему у соціології в основних чотирьох напрямках [10]:

- *взаємодії різних соціальних груп* (В. Конєцька, А. Пригожин) [13;17],
- *міжнаціональних* (Ю. Арутюнян, Т. Бурмістрова, С. Дмитрієв, Л. Дробижева, Г. Хофстед) [2; 5; 30],
- *міжетнічних* (Л. Аза, В. Євтух, Б. Слюцинський, В. Трощинський) [1; 11; 20],
- *міжкультурних контактів* (Д. Гвішіані, О. Ручка, Г. Смітюх, В. Стрілецький, С. Фролов) [18; 21].

Окреслені нами філософські та соціологічні напрями досліджень питань толерантності у межах комунікативних проблем загалом, й проблем міжкультурної комунікації зокрема, дають змогу проаналізувати сам термін «толєрантність» та визначити його смислові акценти.

Сучасні українські філософи, соціологи, політологи, політичні та громадські діячі на перше місце ставлять проблеми терпимості та розуміння усіх точок зору на сучасну ситуацію. На цьому тлі найбільш актуалізувалося поняття «толєрантність». Максимально демократичне розв'язання можливих суперечок, зіткнень, конфліктів можливе за апелювання до суспільного миру, національної злагоди, до толєрантного ставлення сторін щодо одна одної та розгляду його як підґрунтя примирення ворогуючих у конфліктних ситуаціях без застосування сили і насильства.

Для української мови поняття «толєрантність» відносно нове і однозначного тлумачення поки що не має. Для того, щоб краще зрозуміти походження цього слова потрібно розглянути його значення в різних мовах [22]:

- *tolerancia* (іспан.) – здатність визнавати відмінність від власних ідеї чи помисли;

- tolerance (франц.) – ставлення, під час якого людина визнає, що інші можуть думати чи діяти інакше, ніж вона сама;
- tolerance (англ.) – готовність бути терплячим;
- kuan gong (китайська) – дозволяти, приймати, бути по відношенню до інших милосердним;
- tasamul' (араб.) - прощення, милосердя, м'якість, терпіння, чуйне ставлення до інших;
- терпіння – здатність стійко, без нарікань витримувати фізичні або моральні страждання, життєві злигодні тощо. Уміння довго та спокійно витримувати щось нудне, неприємне, небажане тощо.

У словниках термін толерантність найчастіше розглядається як синонім «терпимості» з посиленням на те, що поняття «толерантність» похідне (від лат. Tolerantia, що означає терпимість) [27]. Таке розуміння закріплене й у Декларації принципів толерантності, проголошеної й підписаної ЮНЕСКО 16 листопада 1995 р. [9]. У ст. 1 говориться, що толерантність формується за сприяння знань, відкритості, неупередженості, спілкування та свободи думки, совісті й переконань, а тому створює можливість для досягнення миру, сприяє переходу від культури війни до культури миру. Толерантність – це передусім активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини, і означає поважання, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Розглядаючи толерантність як обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму, демократії та правопорядку, Декларація наголошує на відмові від догматизму і абсолютизму, утвердження норм, закріплених у міжнародно-правових актах у галузі прав людини.

Оскільки «національне», «народне», «характер народу», який тісно пов'язаний з народним світоглядом, впливають на сприйняття та розуміння комунікантами один одного, толерантність повинна виявляти кожна людина, групи людей та держави.

Виступаючи багатогранним поняттям, яке на сучасному етапі розвитку людства характеризує багатоманітність відносин на всіх рівнях людських стосунків, толерантність досліджують та аналізують багато вчених. Кожен з них пропонує розглядати цю категорію у світлі різних аспектів її впливу на ту чи іншу сторону суспільних відносин. Таким чином, існує багато інтерпретацій цієї категорії, починаючи від необхідної складової мирного співіснування людей з різною історією, культурою та ідентичністю (М. Уолцер) до визнання легітимності законних інтересів іншого (Н. Федотова) [24]. Проте, як бачимо, ці визначення не є суперечливими, а лише поглиблюють та уточнюють всю різнобічність цього феномену. Тобто, це певний принцип та передумова успішних соціальних відносин, яка не просто впливає на забезпечення миру та взаєморозуміння під час взаємодії, а забезпечує і гарантує повагу та ціннісне ставлення до всього, що є відмінним від звичного.

Окрім того розрізняють певні види толерантності. Існують два підходи до розуміння толерантності: так звані «негативна толерантність» і «позитивна толерантність». «Негативна толерантність» передбачає ігнорування того, що нам не подобається або є не звичним для нас в іншій людині. «Позитивна толерантність» є категорією пов'язаною з самореалізацією і самовдосконаленням людини, і займає більш високий рівень цивілізаційного розвитку. «Позитивна толерантність» передбачає не просто терпимість, але намагання зрозуміти, дослідити світ іншої людини. І це є шлях до внутрішнього збагачення [7].

Хоча Законодавство України і проголошує недопустимість расизму, антисемітизму, міжнаціональної, міжетнічної та міжконфесійної ворожнечі, але ми можемо переконатись, що небагато громадян України дотримуються законодавчих норм. Щоб подолати шляхи суперечностей у суспільстві важливо мати повне й розгорнуте системне уявлення про толерантність у структурі світоглядних цінностей і соціальних норм цивілізованого суспільства XXI ст. Толерантність життєво важлива для всіх складових сучасного суспільства.

Тут важлива роль відводиться викладачам. У процесі підготовки студентів до міжкультурної комунікації, застосовуючи ситуації комунікативного характеру, викладачеві варто формувати у підопічних толерантне ставлення до потенційних співрозмовників. Цього можливо досягти, використавши у навчальному процесі завдання не стільки комунікативного, скільки культурно-комунікативного характеру, які можуть носити відтінок невербальної комунікації. Враховуючи характерні культурні особливості комунікантів, не слід забувати або залишати на останок власні культурні традиції. Не знати власної культури, не асоціювати себе із власною нацією означає не бути зрозумілим представниками інших культур. Тому, виступаючи представниками власної культурної традиції, молоді юнаки та дівчата зі значними труднощами співпрацюють на міжнародному рівні. Така співпраця ускладнюється впливом різних мовних традицій, національних норм поведінки, ставлення до оточуючих, способів прояву емоцій та інших факторів, які притаманні кожному учаснику міжкультурної взаємодії. Налагодження міжкультурних контактів і уникнення конфліктних ситуацій при цьому стають гарантіями успішного професійного розвитку. Тому майбутні експерти не лише повинні знати мову та куль-

туру потенційних співрозмовників, але й бути готовими до такої міжкультурної комунікації, в чому і полягає завдання викладача.

ВИСНОВКИ

Отже, проблема толерантності в комунікації, культурі та міжкультурних відносинах широко досліджуються у філософській та соціологічній науках, що дозволило нам виділити основні чотири підходи до цього питання: діалогічний, комунікативний, динамічний та прагматичний. Зокрема, толерантність розглядається як універсальна умова існування людини, умова успішного діалогу, гарантія продуктивної діяльності та взаємозв'язку людей у межах однієї культури й у просторі міжкультурних відносин. Розглянувши численні погляди на поняття толерантності та проаналізувавши визначення цього поняття, можна зробити висновок, щоб запобігти конфліктам у суспільстві, основою якого є розмаїття, слід на перше місце в суспільних відносинах поставити впровадження толерантності, що веде до єдності в різноманітті, пошуку компромісів, поважного ставлення до інших, особистої відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аза Л. О. Особливості процесу міжетнічної культурної взаємодії в українському суспільстві / Л. О. Аза // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1999. – С. 607–622.
2. Арутюнян Ю. В. Многообразие культурной жизни народов СССР / Ю. В. Арутюнян, Л. М. Дробышева. – М. : Мысль, 1987. – 303 с.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Художественная литература, 1979. – 412 с.
4. Библер В. С. От наукоучения – к логике культуры : Два философских введения в двадцать первый век / В. С. Библер. – М. : Политиздат, 1990. – 413 с.
5. Буева Л. П. Человек : деятельность и общение / Л. П. Буева. – М. : Мысль, 1978. – 216 с.
6. Бурмистрова Т. Ю. Дружбою сплоченные: Культура межнационального общения в СССР / Т. Ю. Бурмистрова, О. А. Дмитриев. – М. : Мысль, 1986. – 252 с.
7. Буров С. Права людини та толерантність / С. Буров // Мультиверсум. – 2005. – № 51. – С. 75–81.
8. Грайс Г. П. Логика и речевое общение / Г. П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XVI. – М., 1985. – С. 52–59.
9. Декларация принципів толерантності ЮНЕСКО : Міжнародний документ від 16.11.1995. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_503
10. Захарчук Н. В. Проблема культури та міжкультурної комунікації у філософсько-соціологічному аспекті / Н. В. Захарчук // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка: 36. наук. праць. – 2008. – № 3 (24). – С. 174–178.
11. Євтух В. Б. Міжетнічна інтеграція : Постанова проблеми в українському контексті : навч. посіб. / В. Б. Євтух, В. П. Трошинський, Л. О. Аза. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. – 58 с.
12. Каган М. С. Мир общения : Проблема межсубъектных отношений / М. С. Каган. – М. : Политиздат, 1988. – 319 с.
13. Конецкая В. Социология коммуникации : учебник / В. Конецкая. – М. : Международный университет

REFERENCES

1. Aza L. O. Osoblyvosti procesu mizhetnichnoi' kul'turnoi' vzajemodii' v ukrai'ns'komu suspil'stvi / L. O. Aza // Ukrai'ns'ke suspil'stvo na porozi tret'ogo tysjacholittja. – K. : In-t sociologii' NAN Ukrai'ny, 1999. – S. 607–622.
2. Arutjunjan Ju. V. Mnogoobrazie kul'turnoj zhizni narodov SSSR / Ju. V. Arutjunjan, L. M. Drobzyzheva. – M. : Mysl', 1987. – 303 s.
3. Bahtin M. M. Jestetika slovesnogo tvorchestva / M. M. Bahtin. – M. : Hudozhestvennaja literatura, 1979. – 412 s.
4. Bibler V. S. Ot naukouchenija – k logike kul'tury : Dva filosofskih vvedenija v dvadcat' pervyj vek / V. S. Bibler. – M. : Politizdat, 1990. – 413 s.
5. Bueva L. P. Chelovek : dejatel'nost' i obshhenie / L. P. Bueva. – M. : Mysl', 1978. – 216 s.
6. Burmistrova T. Ju. Druzhbou splochnnye: Kul'tura mezhnacional'nogo obshhenija v SSSR / T. Ju. Burmistrova, O. A. Dmitriev. – M. : Mysl', 1986. – 252 s.
7. Burov S. Prava ljudini ta tolerantnist' / S. Burov // Mul'tiversum. – 2005. – № 51. – S. 75–81.
8. Grajs G. P. Logika i rechevoe obshhenie / G. P. Grajs // Novoe v zarubezhnoj lingvistike. – Vyp. XVI. – M., 1985. – S. 52–59.
9. Deklaracija pryncypiv tolerantnosti JuNESKO : Mizhnarodnyj dokument vid 16.11.1995. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_503
10. Zaharchuk N. V. Problema kul'tury ta mizhkul'turnoi' komunikacii' u filosofsko-sociologichnomu aspekti / N. V. Zaharchuk // Visnyk Nacional'nogo tehničnogo universytetu Ukrai'ny «Kyj'vs'kyj politehničnyj instytut». Filosofija. Psihologija. Pedagogika: Zb. nauk. prac'. – 2008. – № 3 (24). – S. 174–178.
11. Jevtuh V. B. Mizhetnichna integracija : Postanovka problemy v ukrai'ns'komu konteksti : navch. posib. / V. B. Jevtuh, V. P. Troshhyn'skyj, L. O. Aza. – K. : Vydavnycho-poligrafichnyj centr «Kyj'vs'kyj universytet», 2003. – 58 s.
12. Kagan M. S. Mir obshhenija : Problema mezhsob'ektnyh otnoshenij / M. S. Kagan. – M. : Politizdat, 1988. – 319 s.
13. Koneckaja V. Sociologija kommunikacii : uchebnik / V. Koneckaja. – M. : Mezhdunarodnyj universitet

- бизнеса и управления, 1997. – 304 с.
14. Моделирование процессов мирового развития и сотрудничества / Д. М. Гвишиани. – М. : Наука, 1991. – 207 с.
 15. Остин Дж. Слово как действие / Дж. Остин // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XVII : Теория речевых актов. – М., 1986. – С. 49–56.
 16. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – М. : Лабиринт, 1999. – 300 с.
 17. Пригожин А. И. Организации : системы и люди. Эффективность трудовых организаций в социалистическом обществе / А. И. Пригожин. – М. : Политиздат, 1983. – 176 с.
 18. Ручка А. Соціокультурні ідентичності в контексті глобалізаційних перетворень / А. Ручка // Культура – суспільство – особистість : навч. посібник. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 7–49.
 19. Сафьянов В. И. Этика общения / В. И. Сафьянов. – М. : Знание, 1991. – 64 с.
 20. Слющинский Б. В. Міжкультурна комунікація як феномен сучасної культури / Б. В. Слющинський // Нова парадигма. – 2004. – Вип. 37. – С. 229–242.
 21. Смітюх Г. Є. Україна сакральна [Електронний ресурс] / Г. Є. Смітюх, В. В. Стрілецький. – Режим доступу : <http://www.myslenedrevo.com>.
 22. Толерантність різними мовами : матеріали Відділу освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://osvita-selid.ucoz.ua/load>
 23. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. – М. : Политиздат, 1981. – 445 с.
 24. Філософія : навч. посіб. / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін. – К. : Вікар, 2003. – 457 с.
 25. Фролов С. С. Социология : Учебник для студ. вузов / С. С. Фролов. – М. : Логос, 1998. – 360 с.
 26. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2000. – 380 с.
 27. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. – М. : Ad Marginem, 1997. – 452 с.
 28. Ясперс К. Всемирная история философии. Введение / К. Ясперс. – СПб. : Наука, 2000. – 272 с.
 29. *Apel K. O. Transformation der Philosophie / K. O. Apel // Bd. 1. Das Apriori der Kommunikationsgemeinschaft und Grundlagen der Ethik. – Frankfurt a. M., 1971. – 236 p.*
 30. *Hofstede G. Culture's consequences / G. Hofstede. – Beverly Hills : Sage, 1980. – 310 p.*

Стаття надійшла до редакції 26.10.2012 р.